

Валерій ЗЕМА
(Київ, Україна)

Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

Культ св. Миколая Мир-Лікійського посідає одне з центральних місць з часів поширення християнства на берегах Дніпра. Серед текстів, котрі оповідали про св. Миколая – Життя, його посмертні дива, гімнографічні твори, віршування. Лише перерахування текстів старокиївської традиції, пов'язаних зі св. Миколаєм, забрало у виданні Н.К. Нікольського декілька десятків сторінок. Прижиттєві діяння Миколая знайшли відображення принаймні у двох версіях його Життя. Почитання, чи то Пам'ять св. Миколая Мир-Лікійського припадає на дві дати: 22 вересня і 6 грудня. Ймовірно, що в постать одного святого злилися дві окремі особи. У Візантії божниці, присвячені св. Миколаєві, зводилися здебільшого біля води; через це – шанування святого як покровителя моряків. З легенди про поховання мощів св. Климента Римського на острові коло Херсонеса Таврійського бере початок одне диво з циклу посмертних чуд – київське чудо про утопле дітище [3, с. 1–4]. Крім того, є Пам'ять, пов'язана з перенесенням мощів святого з Лікії до Бару в Італії.

У латинській писемності побутувало Житіє Миколая, укладене Методієм. Воно набуло популярності завдяки перекладові Йоана, неаполітанського диякона. Неабиякого поширення набула версія Життя, на котру спирався Якоб де Воразіне.

У староруській традиції поширювалося т.зв. «Інше Житіє», створене на Візантійських теренах у 6-му ст. Саме до перекладу останнього долучається комплекс із 15-ти оповідей про посмертні дива святого, серед них – кілька таких, що їх не знає грецька писемність. Метофрастове Житіє Миколая постало у X ст. Симеон Метафраст використовував латинські і грецькі джерела, зокрема «Інше» Житіє.

Окрім основного Життя, у старокиївській книжності принаймні з XIV-го ст. набувають поширення тексти «див». Частина з них постала

на руських теренах. Оповіді про дива, котрі мають місцеве походження, вираховують за браку грецького відповідника. На підставі структурного аналізу складових частин окремих оповідей О. Устінова звернула увагу на те, що «Чудо про дітище» побутує принаймні в трьох редакціях та оповідає про події у Києві. Подружжя з немовлям вирушає на день пам'яті св. Бориса й Гліба по Дніпру до Вишгороду, де знаходилися мощі страсотерпців. На зворотньому шляху напівсонна мати зронила сина у воду. Невтішні батьки повертаються додому, а св. Миколай здійснює диво, порятувавши дитинча та принісши його до церкви св. Софії. Події «Чуда про половчаня» теж пов'язані з Києвом. Натомість «Чудо про килим», «Чудо про Єпифанію» та «Чудо про три ікони» відбуваються в Царгороді [14, с. 4–22.].

У XV ст. набуває поширення перекладена з грецької версія Житія св. Миколая, де повторюються сюжети, відомі також в Метафрастовому Житті. Цю версію Василій Ключевський назвав «некнижним» Житієм Миколая. Їхні різні версії оприлюднила Наталя Пак [12]. Текст постав на основі перекладу з греки на Балканах. Згодом на теренах Київської митрополії він зазнав переробки і перекладу на руську мову¹. Найвідоміша і найраніша його версія міститься в Четві 1489-го р. Редактор Четві не лише пристосував текст Житія до мовного стилю цілого кодексу, він вдався до деяких змін та додав окремі фрагменти, відсутні в інших списках Житія. Так, додано оповідь про перебування Миколая на Нікейському соборі, також дописано похвалу наприкінці. Коли пам'ятка потрапила до Московщини, то відбулася її зворотня натуралізація на місцевому ґрунті, внаслідок чого руські мовні форми було замінено на церковнослов'янські [4, с. 68-83]. Рукопис, котрий несе ймовірний протограф Житія у версії Четві 1489-го р., зберігається нині в колекції Бібліотеки РАН, 31.6.26, за філігранями датується 1560-70-ми рр. Його власником був священник Павло Дзюневський з Золочева, котрий залишив рукопис своїй дружині, доньці та синові задля «пам'яті та науки власної». У цій версії бракує прикінцевої похвали, а «Чудо перше святого Миколая» виділене як окрема частина.

Поки що відомий лише один список перекладу з латини іншої версії Симеона Метафраста. Текст перекладу опублікував Василій Калугін.

¹ В.О. Ключевський опублікував список Житія за рукоп. Ундолський 569 (XVI ст.). Дослідник звернув увагу на рукоп. Ундолський 563, Погодін 863 та Костромської Архівн. Комм. 101. У 1390-му р. було переписано Торжественник [Уварова 1045], де містяться два тексти про Миколая Мир-Лікійського.

На підставі метафрастового Житія постала власна латинська версія, котру підготував Леонардо Джустиніані (1388–1446 рр.). Безпосереднім джерелом руського перекладу була версія з шеститомного видання Житій святих, котру підготував Лаврентій Сурій (1522–1578 рр.) *De probatis sanctorum histories*. Крім того, Петро Скарга на підставі цього перекладу написав свої “*Żywoty świętych*”.

Староукраїнський переклад тексту Житія Миколая міститься в рукописі Синодальному 219, ДІМ². Палеографія рукопису, його мовні ознаки виразно належать до староукраїнських. Василій Калугін, публікатор тексту Житія, намагається видати текст за такий, що його переклав кн. Андрей Курбський [8]. При цьому особливості мови перекладу та графіко-ортографічні риси кодексу замовчуються. Як міг князь-утікач оволодіти цими мовними особливостями і чому він не робив переклад на церковнослов'янську? Аби оволодіти навичками староукраїнського письма, він мав би якщо не народитися на Волині, то, принаймні, працювати канцеляристом чи копіїстом. Як доказ перекладу текстів кодексу Синод-219 Калугін наводить рахунки Курбського за папір три лібри (24 арк. Х3) та ще 144 арк. та зіставляє зі складом кодексу Синод-219. Дослідник не передбачив папір для чернеток або ж попередньої версії перекладу.

Наприкінці XVI ст. на руських теренах Речі Посполитої набуває поширення нова версія Житія Миколая, котра постала завдяки перекладові вищезгаданої збірки «Житій святих» Петра Скарги, котре вивчав Миколай Гудзій [5], Наталя Пак і Антоніо Чекереллі. Версія Житій Миколая, котра постала на основі Скаржиного перекладу, побутувала у трьох редакціях. Найцікавішою є друга з них, до котрої було інтерпольовано значні фрагменти. Основою для цього, за спостереженням Наталі Пак, послужили: «Похвальне слово» (Ось настає, братіє, світле торжество...), проложне Житіє 2-го виду та згадана вище «Некнижна» версія Житія Миколая. Третя, скорочена редакція, постала на підставі другої редакції староукраїнського Житія та безпосередньо тексту зі Скаржиних «*Żywotów*». Крім того, на теренах Київської митрополії побутують оповідання про чудеса, принесені з Візантії, та складається гімнографічна традиція, історія котрої потребує докладнішого дослідження, чому й присвячена ця розвідка.

Тож у фокусі уваги є тексти, що містяться у рукописних кодексах з теренів Київської митрополії: Мінея за грудень кінця XIV ст. (ХДНБ

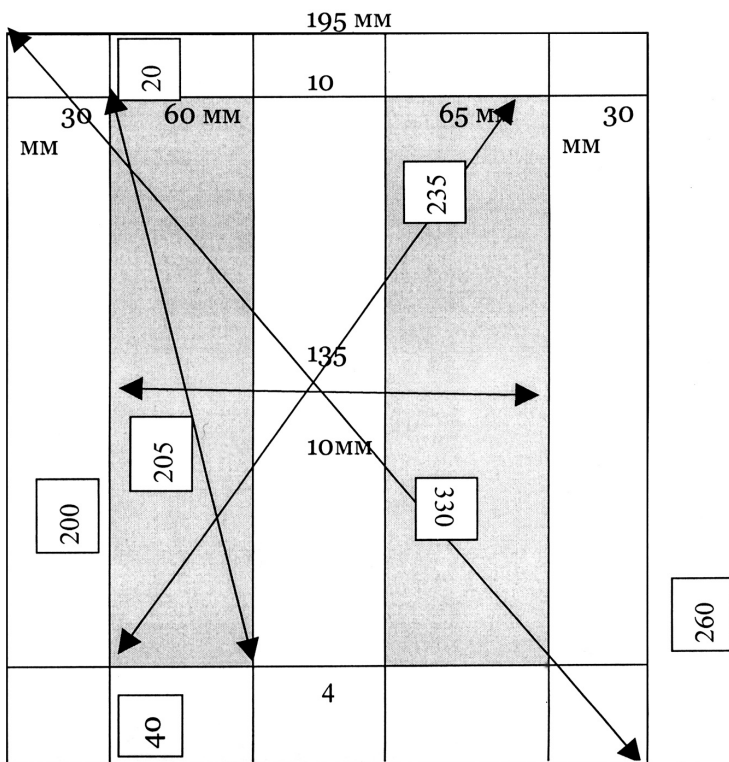
² Порівняй з рукоп. Хлудов-60, Державний історичний музей.

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

ім. В.Г. Короленка 816281) та Мінея XV ст. з-під Берестя, місцевість Боковичі, храм св. Трійці (Бібліотека Вищої Духовної Семінарії в Любліні 552). Перший рукопис належав Костянтину Костянтиновичу Острозькому, про що свідчить запис на арк. 251зв. Кодикологічні параметри пергаментного рукопису: обсяг - 267 арк., півустав, кіноварні ініціали, бракує кінця. Обрив тексту на фразі:

dekabr-. k9. ive w' s4yh' 6ca na[ego j/ana. arhierpa kost-
ntina grada zlaustago slowo / jrod\ . i / mladenceh' izbienyh'
h8 radi .

Графічне відтворення обмірів аркушу:

кількість рядків - 29/30, висота рядка – 7 мм, висота літер - 2,5 мм.

Орфографічно-графічні ознаки т.зв. другого балканського впливу очевидні: поява коми, опускання пунктуації на рівень основи рядка, наявність «у» з вушком, наявність «ї» десяткового, спорадичне використання «о» очного, поява «s» за повної відсутності «юсу». У змісті фіксується декілька текстів, пов'язаних з Миколаєм Мир-Лікійським:

[арк. 26в] ive w styH6ca na[ego. ni kol y. stry.Hgl .Sw< egD
6 dreW

[початок:] wx mur\hx poviw' telesno. murow' istin; 4wis-.
mur/mx pomazaws- razoumnymx. s̄e nikolae s̄l1 h̄'. i
blagoouhae[i lica. ive w\ro1 i l1bowi1 two1 wseslawnou1
pam-Ttwor-] ē imx prisno.

[арк. 236а] m̄sa dekebr̄fa. w' q. skazanfe / `1desi. welikag/
arhferea bv̄fa i `1dotworca nikol y. byw[ago wx mur\h'
lik̄fe.

[початок:] dobro estx b̄ve pisanfe k waMropow\dati w\ryny.M
w' spom-pouwx[e p̄o xskyi /n' gl̄s', gl̄j]x istinou. `1den'
b̄, i milostx ego wx s̄yh' ego.

[арк. 238] ino `1D̄s̄ago 6ca na[ego ni kol y.

[арк. 238б] w' t' Vd̄x. slovo pohwal no. / vitfi. ive wx
s̄yh' 6ca na[ego. arhfere- ni kol y.

[початок:] se nastoi tx brāe, sw\tl̄oe praz̄dxstwo. pr\di wnago
6ca na[ego i `1dotworca nikol y. ive w' wseMhir\ 4ko s̄nce
dobrod\tel xmi osi 4- .

[арк. 249а] m̄sa dekabr̄fa. w' . q< s̄ago ni kol y `1dotworca.
byw[ago w mir\ liki /n\.

[початок:] agrik' n\kto imenemx. viwyi w' stran\
liti ohfist\i. blizx sra`in'. bogaTsy l wel xmi. l1b-i s̄ago
nikol ou wel mi. im- [e edin' s̄r' .

Щодо першого тексту, «Іже в святых отця нашего...» (У Мирах поживши тілесно...), то Ніколай Нікольський вказує на нього як на Канон св. Миколая, творіння Теофана та наводить перелік зафіксованих ним рукописів XV – XVI ст. [10, с. 466–468] Зіставлення тексту з Ілліною книгою рубежу XI – XII ст. засвідчує наявність збігів між двома співами. На початку ІлКн додано ще один спів [7, с. 69 г], котрого бракує в Мінеї. Збіг між текстами стає більш очевидним з арк. 26 в Мінеї та арк. 72г ІлКн [7]:

Мінея ХДНБ	Ілліна книга
<p>wx mur\hx powiw' telesno. murow' istin; 4wis-. mur/mx pomazaws- razoumnyx. sʃe nikolae sʃl1 hʃ'. i blagoouhae[i lica. ive w\ro1 i l1bowi1 two1 wseslawnou1 pam-Ttwor-]f imx prisno. razD\ [aa b\d' i napastei si.Hi skorbi 6`e. ive kx gʃ twoimi molitwami. pob\d\ tezoimenit' w' istinou. w\rnymx l1demx 4wis-. w napasteHkr\pokx. sʃe nikolae sʃl1 hʃ'. wezD b/prizywaemx, bystro pred' war-e[i. l1bowi1 prit\ka1]fi h' poDkrowx twoi. ty b/ w no]i i w' dæ. w\ro1 4wl-4s- spaʃ[i. 6 napastei i obxstoanfi. -wis- konxstantinou cʃ1. s'awlawiemx wo sn\. i sih' wx strahwlovx. sice t\mx rekl' esi. razD\ [ite oub/ wxskor\. ih ve dervite sw-zany w temnfçf nepowinni soutx bezakonnago zakoleni 4. /ba`e a]e preslou[aete mene. molxbou s' twor1 cʃ1 na t-. ko goʃ mol -s.</p>	<p>mur\h' powiw' t\lesxno. muro w' istinou 4wis-. muromx bwi5mx pomazas-. sʃe nikola5 arhiere3 hʃ'. i da5 [i bes' mxrtxnou won1 blgo=hani-. ws\m' prit\ka3] im' w' krow' twD p=]a4 6 gr\h' i napasti. i 6 ws\h' napastii blavene. twoimi molitwami mol-s- k' gøu. pomo]x imenita w' istinou. 4wis- l1dxm' twoim' w' napastxh' kr\p' k'. sʃe nikola5 istinxnyi slougo hʃ'. molitwo1 bo prizywa5m'. skoro war-5[fty 4ko pomo]xnik' i zast=pxnik' tepl'. ty bo 6 gr\h' s' mxrtxn'. 4wl-4s- izima5[i 6 napasti. wxs- prit\ka1]a4 k' teb\. 4wis-kost-ntinou cʃ1 s'awlawi5mx w' s' n\. w' strah' ve 4 w' lovi. sice gʃaw' ima. 6poustita skoro s' w-zxn- 4ve imata m=va w' txmnici. oba`e. a]e mene ne posl=[a5ta. mʃtw= na wy s' twor1. k' welikoum= cʃ1 høu mol -s-.</p>

У випадку Мінеї додаються ще додаткові читання «від приточника» та читання «від примудрости Соломонової».

Наступне читання, присвячене св. Миколаєві, під назвою «Оповідь про чудо великого архиерея Божого і чудотворця Миколая» оповідає про Дмитрія з Царгороду, котрий поїхав з олією та свічами, аби вшанувати пам'ять Миколая, до його храму. По дорозі з Царгороду додому він потрапив у буревій, який потопив корабель. Опинившись на дні морському, Дмитрій почав кликати на допомогу св. Миколая, і той порятував його. Це – одне з багатьох «Чуд», котре поширювалося в перекладі на руських теренах. Інша версія Чуда може починатися з фрази: «Чоловік якийсь мешкав у Царгороді, у місті на ім'я Єлевтерії...». Нікольський подає списки цієї оповіді за XIV – XVIII ст. [10, с. 343–346]. Для прикладу розбіжностей у списках подаю зачини Троїцьк-9 [13, с. 33-35] і Мінеї [1]:

Троїцьк-9, с. 33	Мінея ХДНБ 236а-237а
dobro est' propow\dati wos- pom-nouw' [e proro`xskyi Ū'n' gl s' gl †]e. istinxn estx `1dno i ml \$x ego w' s'eyh' ego, ws\m' w' woli ego w' nih' s' twori. 4ko i nyn\ w' `bwc\h' by[a, `1dotworcem' nikol o1 byw[im w' na[iH\t\h'. `bwk' b\ n\ kto viwyi Ūw' kost-ntin\ grad\, w m\st\ rekom\mx el eouferi i .	dobro estx bʷfe pisanfe k waM propow\dati w\ryny.M w' spom-nouw[x[e prO`xskyi /n' gʷas', gʷ1]x istinou. `1den' bʷ, i milostx ego wx s'eyh' ego. ws- wole1 ego w nih' s' twori. 4ko i nyn\ wx `bʷc\h' by[a `1dotworenfa sʷago nikola. byw[imx w na[iH\t\h'.H' bʷk' n\kyi viw-i wx kost-ntini grad\. wx m\ste rek/m\mx el eu9erfi .

В оповіді під назвою «Інше чудо» ідеться про священика Христофора, котрий вирушив на прощу зі своїми країнами. У дорозі їх полонили аравітяни, які присудили одну частину бранців покарати мечем, іншу продати у рабство, а третю кинути за ґрати. Коли приречених почали розсікати, Христофор помолився св. Миколаєві; тоді заступник з'явився у ризах, наче написаний на іконі, і відібрав зброю у мечника. «Інше чудо» містить різночитання у зіставленні з рукоп. Троїцьким 9 (XIV ст.), котрий оприлюднив архимандрит Леонід, Крутова (Єгор.-926,

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

Торжественик останньої третини XV ст.) та Мінейною версією³. Для прикладу наводжу зачини трьох рукописів:

Мінея, арк. 237б	Троїцький-9, с. 12/13	Єгорівське-926, с. 62/63
b\ a[e n\ kyi pop' imeneMr\ stofor' 6 grada mitilina. syi im\ a[e /by`ai po ws- l\ ta, hoditi na prazDik' s\ ago nikoly. wx grad murxskyi, ideve leviTs\ yi. i s' tworiw' /by`noe poklonenfe, prihovD[e domowi. 6 s\ ago t\ la mira wxzemx. prino[a[e wx domx swoi, na /s\ nfe wsemou domou swoemou.	az' ve wam' , bratie pow\ da1, i da ne mozite l\ nitis-, no -sno poslou[ai\ e. pop' n\ kto imenem' ho\ or' , 6 grada mitioulina, takow im-[e /by`ai\ po ws- l\ ta hoditi na prazdnik' s\ go nikoly w' grad moury, gd\ levitx s\ yi\ i tou pok- loniws- , prihova[e do- mowx.	w' drewnih' oubo wremeneh' arawit-n' bystx jerei n\ kfi mitilina grada, imenem' hristofor' . im\ ko s\ omu w\ r; , eve po ws- l\ ta hoditi emou wo grad' mirx, id\ ve pogreben' bystx s\ yi nikolae. i tamo pokloniws- s\ omou nikol\ , j mira na bl\ genfe wzem' , wozwra] a[es- w doMswoi.

Продовжує Святомикільський цикл у Мінеї «Слово похвальне про Житіє святого архиєрея Миколая» (Ось настає, брате, світле торжество предивного отця нашого і чудотворця Миколая...). Ця Похвала також зустрічається в Торжествениках, зокрема, в таких рукописах Київської митрополії – ЦАМ 529, 581, 34, 100, 116; Почаївське 9. Похвала має збіги з т.зв. «Іншим Житієм», хоч походження тексту покищо не встановлене. Ймовірно, він походить з Балкан, списки XIV–XVIII ст. [10, с. 304–314]. Текст з рукопису Троїцький-9 був опублікований архім. Леонідом [6, с. 102–107]. У ньому міститься оповідь, як щойнонароджений Миколай

³ Порівняй [6, с. 33–35] та [9, с. 74–75].

простояв у ночвах дві години. Цей фрагмент присутній також в латинській версії авторства Якоба де Ворагіне.

Однією з найпоширеніших оповідей про святого було «Чудо про Агріка». Воно відоме в рукописах XII–XVIII ст. [10, с. 333–336]. Агрік, заможний сарацин, мешкав у Антиохії і творив служби на память святому. Він мав єдиного сина на ім'я Василь. Агрік вислав його на службу св. Миколаєві. Під час служби на храм наскочили погани і взяли у полон усіх прочан та повели їх на о. Крит. Мабуть, у цій оповіді зведено дві легенди, бо спочатку цар забирає до себе Василя через його гожість, далі повідомляється, що цар раптом вирішив закатувати мечем бранця. Полонені почали молитися до св. Миколая. Далі з'ясується, що царем, який готував катування, був Костянтин. Опівночі св. Миколай явився цареві і почав промовляти, аби той звільнив бранців з-за грат. Агрік, почувши, що його сина звільнено, почав молитися до святого. Відтак, Василь з'явився посеред двору з наповненою вином посудиною в руці.

Щодо Мінеї XV ст. з Люблина, то вона містить спеціальну службу на перенесення мощів св. Миколая з Мир до Бару в Італії. Архим. Леонід, який видав цю службу [13, с. 62–74], вважав її за оригінальний руський текст кінця XI ст. Перелік списків Служби XIII – XVIII ст. надрукував Нікольський [10, с. 461–466]. Служба в Люблинській Мінеї відрізняється від надрукованої архім. Леонідом за Троїцьким-9. Зачин нашої Служби відрізняється від оприлюдненої Леонідом:

Люблинська Мінея, арк. 249:

na nbo tekou]e. w' [eDdobrod\telei. `1dotworecx j -wiS
w' mir\ slaw]he. dĥom' 6 bar; ishod- w' ws\Hstrana w\rnya
pos\]ae[i. i ws\H6 b\Dizbaw-e[i. dostoinou ` \$x prieml -.
wo sĥitel eHproslawl -e[iSh6' ougoDi `e bl vne.tahn\ mol ebno
prizuwaem'. oumilno gĥemx. no pomolis- sĥl1 nikolae sps;
ws\Houmiriti mira. i spsti dĥa na{

Троїцьк-9, с. 62:

izg>1]e slawu bvi1 spbu1 i bvestwenago propow\dnika,
prosw\]nika 4zykom', r\ka izliwa1]i wody razumny4, napa41]
a ws\h', srDa, da oub\avim' nikol u preslawnago sĥl - . w mor\
sĥl1 4wl -1ts- [estwi4 two4 pa`e ouma `lw`Ba, wz-t' bo 6
raky kowceg', i kl zapadom' doide 6 w' stoka, bl go` \$no posl\
dxstwu1]im' wl by ws\h', nikol a5 presl awne.

Тексти, котрі оповідали про прижиттєві та посмертні дива спасенника, відображалися в давній українській іконографії, що створює пер-

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

спективу дослідження за умов каталогізації рукописної та мистецької спадщини одного з найпопулярніших на теренах Київської митрополії святого. Найдавніші тексти, що відображають поширення культу святого, чекають на оприлюднення. Їхній зв'язок з найдавнішою гімнографією на прикладі Ілліної книги здається незаперечним.

Джерела та література

1. Рукоп. 816281, Мінея Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

1. А Рукоп. 552, Мінея Бібліотеки Люблинської Духовної Семінарії.

2. *Акентьев К.К.* Истоки святоникольской традиции и ее распространение в Киевской Руси. (інтернетресурс <http://Byzantinorissica.org.ru>) 2006.

3. *Гиппиус Ал.* Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской и Московской Руси XV–XVII вв. // *UCLA Slavic Studies. New Series.*—Vol. IV. 2005.

4. *Гудзий Н.К.* Перевод *Żywotów świętych* Петра Скарги в Юго-Западной Руси. — К., 1917.

5. Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського і похвала йому (ПДПИ) / архим. Леонід. — СПб., 1881.

6. Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131: Лингвистическое издание / Подготовка В.Б. Крысько. — М., 2005.

7. *Калугин В.* Житие святителя Николая Мирликийского в агиографическом своде Андрея Курбского. — М., 2003.

8. *Крутова М.С.* Святитель Николай Чудотворец в древнерусской письменности. — М., 1997.

9. *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Корректурное издание. — СПб., 1906.

10. *Орлов А.* Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому. — М., 1909.

11. *Пак Н.* Интернетресурс <http://Byzantinorossica.org.ru/saint-nickolay.html>

12. Посмертныя чудеса Святителя Миколая (ПДПИ) / архим. Леонід. — СПб., 1888.

13. *Устинова О.А.* К вопросу о русском происхождении древнейших сказаний о чудесах св. Миколая Мирлікійського // Образ св. Миколая Чудотворца в культуре древней Руси: Материалы научной конференции, 22 мая 2000 года.— СПб., 2001.

Валерій Зема (*Київ, Україна*) **Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського**

У розвідці розглядаються особливості текстів, присвячених св. Миколаєві Мир-Лікійському в рукописних пам'ятках Київської митрополії.

Ключові слова: Київська митрополія, культ Миколая Мир-Лікійського, житіє

Валерий Зема (*Киев, Украина*) **К вопросу о развитии культа Николая Мир-Ликийского**

В статье рассматриваются особенности текстов, посвященных св. Николаю Мир-Ликийскому в рукописных памятниках Киевской митрополии.

Ключевые слова: Киевская митрополия, культ Николая Мир-Ликийского, житие

Valeryi Zema (*Kiev, Ukraine*) **To the Question of St Nicolas Cult's Development**

In the article are explored the features of texts dedicated to St. Nicolas in the some manuscripts of old Kyivan Metropolitanate.

Key words: Kyivan Metropolitanate, Cult of St Nicolas, "zhitiye"